

ایران و ماوراءالنهر در نوشه‌های چینی و مغولی سده‌های میانه

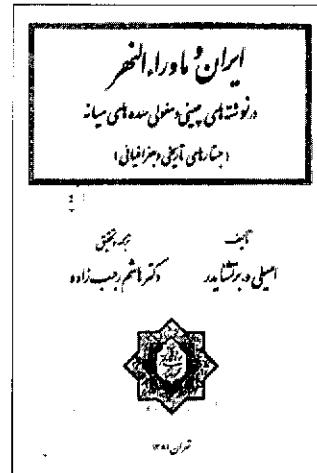
• مجتبی تبریزی‌نیا

برترشنايدر در اين كتاب روایات نویسنگان و مسافران چينی و وقایع‌نامه‌های رسمی چين را درباره مشخصات جغرافیایی و رویدادهای سرزمین‌های آسیای مرکزی و باختری در سال‌های حکمرانی مغولان و بازماندگان آنها [از قرن سیزدهم تا هفدهم میلادی / هفتم تا یازدهم هجری قمری] گردآوری و تدوین کرده و در همان حال، آن گزارشها را در کثار منابع اسلامی و ایراني و غربی، مورد بررسی تطبیقی قرار داده و حاصل آن را در كتاب حاضر به ظهور رسانده است.

البته ترجمة فارسی كتاب که در این نوشتار معرفی می‌گردد، شامل آن بخش از مطالب كتاب اصلی است که درباره ماوراءالنهر و ایران بوده است. گو اینکه اکثر حجم كتاب اصلی را نیز همین قلمروهای آسیای مرکزی و ایران تشکیل می‌دهند. بنابراین قسمت‌های ترجمه نشده به فارسی، تقریباً اندک و بدون ارتباط مستقیم با تاریخ و جغرافیای تاریخی ایران است و مترجم محترم درجای خود به آنها اشاره نموده است.

شیوه کار برترشنايدر به اين صورت است که از يك سو شرح و ترجمه‌ای از گزارش‌ها و مدارک چينی که از آرشیوهای چين به دست آورده را ارائه می‌کند و همزمان گزارش‌های ياد شده را با نوشه‌های مورخان مسلمان (منابع فارسی و عربی)، همچنین سفرنامه‌های ماموران و سیاحان اروپایی و دیگر سرزمین‌های غربی آسیا، مانند منابع ارمنی که در دسترس محققان غربی بوده، بررسی تطبیقی می‌کند و نتایج را به صورت توضیحات مفصل، با متن همراه می‌سازد.

ارزش و اهمیت اين اثر به ویژه از آن رو است که مجموعه مفصل و جدید و مستندی از مدارک قرون میانه به زبان مغولی و چينی را در دسترس محققان و مغول‌شناسانی قرار می‌دهد که اکثر آنها يا با اين زبان آشنايی ندارند و يا از امكان دستیابي آسان به آن منابع در آرشیوهای چين برخودار نیستند. چنانکه برترشنايدر خود می‌نويسد: «منابع چينی و مغولی درباره قوم مغول بر دانشمندان اروپایی چندان شناخته نیست و تاریخ نگاران ما (اروپائیان) که در تاریخ مغول قلم زده‌اند، کارشان یکسره برپایه نوشه‌های مورخان مسلمان سده‌های سیزده و چهارده (هفتم و

• ایران و ماوراءالنهر در نوشه‌های چینی و مغولی سده‌های میانه
(جستارهای تاریخی و جغرافیایی)

• تالیف: امیلی و اسیلیویچ برترشنايدر

• ترجمه: دکتر هاشم رجبزاده

• ناشر: بنیاد موقوفات دکتر محمود افساری‌بزدی، تهران، چاپ اول، مرداد ۱۳۸۲، ۵۷۰ ص، ۴۲۰۰ رویال

• شابک: ۹۷-۰۵۳-۶۰۵۴

کتاب حاضر ترجمه بخشی از كتاب واسیلیویچ برترشنايدر، طبیب، جغرافی دان و گیاه‌شناس نامی روسی با عنوان پژوهش‌هایی در احوال سده‌های میانه، برگرفته از منابع آسیای خاوری است که نخستین بار در سال ۱۸۸۸ م. (۱۳۰۵ هـ. ق / ۱۲۶۷ هـ. ش) اسپس در سال ۱۹۳۷ م. (۱۳۵۵ هـ. ق / ۱۳۱۵ هـ. ش) و بار دیگر در سال ۱۹۶۷ (۱۳۴۶ هـ. ش) در دو جلد به چاپ رسید.

در بخش نخست بهره‌هایی از پنج سفرنامه و گزارش چینی به مأواه‌النهر و غرب آسیا که در سده سیزدهم میلادی (هفتمن هجری)، تهیه شده، آمده است

در این بخش بهره‌هایی از پنج سفرنامه و گزارش چینی به مأواه‌النهر و غرب آسیا که در سده سیزدهم میلادی (هفتمن هجری)، تهیه شده، همچنین دو پیوست آمده است که مجموعاً به قرار زیره استند:

۱- گزیده‌ای از سی یولو:

این متن گزارشی است حاوی شرح مسیر و حرکت لشکر چنگیزخان از مغولستان و از راه آسیای میانه به ایران در سال ۱۲۱۶ هـ. ق.) نگارنده این شرح یه لوچوتای، وزیر چنگیزخان بوده که جهانگشای بزرگ را در لشکرکشی اش به غرب همراهی می‌کرده است.

۲- گزیده‌ای از پی شی کی:

این متن گزارشی است کوتاه و تا اندازه‌ای آشفته از سفیری فرستاده امپراتور چین (چین شمالي) که در سال ۱۲۰۷ هـ.) از مسیر آسیای میانه به ایران و فراسوی آن، تا کوههای هندوکش روانه شد تا در آنجا به حضور چنگیزخان برسد.

۳- سی یوکی. سفرهای کیوچانگ چون به باختر

گزارش سفر راهب تائوبی به نام چانگ چون است که به فرمان چنگیز از چین به سمرقند رفت و نیز به اردی این جهانگشای در کوههای هندوکش رسید. این راهب در سال ۱۲۲۰ هـ) ازموطن خود ایالت شان تونگ به راه افتاد و به بن (ایکن کنونی) رفت و چندی در این شهر آسود. سپس بخش خاوری مغولستان را درجهت شمال شرق پیمود، تا به حضور برادر کوچکتر چنگیز، اوچغان، که در این هنگام نزدیک دریاچه بوبیور، در اقصای شمال شرق مغولستان، اردو داشت، رسید. او از ولایت کوهستانی قراقوروم، کوههای آلتای، بیش بالغه اماليق و رود سیحون عبور کرد و به سمرقند رسید. سپس راهی کوههای هندوکش در مرز هند شد تا بهاردوی چنگیز رسید. او از همان راهی که رفته بود به سرزمینش بازآمد و در سال ۱۲۲۴ مـ / ۶۲۱ هـ ق به حدود پکن فعلی رسید.

۴- سی شی کی. روزنامه سفیری فرستاده شده به نواحی باختر مسافری که در این قسمت شرح گزارش سفرش از مغولستان به آسیای غربی آمده سفیری است که در سال ۱۲۵۹ / ۱۲۵۷ هـ. ق. ازسوی منگکه قآلن، فرماتروای مغول نزد برادرش هولاکو که در این هنگام تازه بر دستگاه خلافت بغداد پیروز آمده و آن را برانداخته بود فرستاده شد. این فرستاده، مردی چینی بود به نام چانگ ته، گزارش سفارت او پس از بازگشتش، به دست کسی به نام لیویو، نگاشته شد و هم او این کتابچه را به عبارتی که در بالا آمد عنوان داد. چانگ ته از قراقوروم به راه افتاد و از کنار دریاچه قزلباش، الماليق، سمرقند، رود جیخون و کوههای البرز عبور کرد و به سرزمین ملاحده (اسماعیلیان) رسید.

به نظر برشنایدر: «ضبط هشتم هجری) بوده است»^۲
برشنایدر ضمن سایش نوشته‌های مورخان مسلمان دوره مغول، به ویژه رشید الدین فضل الله، در مقایسه آنها با مدارک چینی معتقد است: «ضبط امانتدارانه مورخان مسلمان سده‌های سیزده و چهارده (هفتمن و هشتم هجری) از رویدادهای دوره فرماتروایی مغول، شایسته نهایت اعتماد است... و قایع نگاران چینی و مغولی هیچگاه شرح و روایتی چنان دقیق و منسجم و روشن که نگاشته قلم توانای مورخان ایرانی است به دست نمی‌دهند». و در ادامه می‌افزاید: «باین همه، از آنجا که به کار تاریخ نویسان خاور دور، به ویژه در زمینه پژوهش‌های تطبیقی تاریخی، چنین و مغولی هیچگاه شرح و روایتی اعتماد است... و قایع نگاران توانای مورخان ایرانی است به دست نمی‌دهند».

درباره نویسنده:

(Emile Vassilievich Bretschneider) امیلی و اسیلیوچ برشنایدر در سال ۱۸۳۳ متولد شد. درس پیشکی خواند و در سال ۱۸۵۸ دانشمنه طبایت گرفت. در سال ۱۸۶۲ به عنوان طبیب به سفارت روسیه در تهران مامور شد. در سال ۱۸۶۶ به سفارت روسیه در پکن انتقال یافت و تا ۱۸۸۴ در آنجا ماند. در سال‌های خدمتش در پکن به واسطه دوستی و مصاحبت با پالادیوس (Palladius) روحانی مسیحی و رئیس هیأت کلیسا روسیه در پکن، امکان دستیابی و بهره‌گیری از گنجینه آثار چینی کتابخانه ارزنده این هیأت برایش فراهم شد [این کتابخانه در شورش مشتازنان، معروف به بوکسرها Boxers در سال ۱۹۰۱ در چین، در آتش سوخت].

برشنایدر در پکن نخست به یادگیری زبان و مطالعه در ادب چین اقدام کرد، سپس به تحقیق در تاریخ، چنگیان و گیاهان چین روی آورد. از ۱۸۸۴ از خدمت دیوانی جدا شد و در سن بیش از بیست و پنجم سال در تهران مطالعه و تالیف برداخت. آثار فراوان او را که بیشتر به زبان انگلیسی نوشته شده می‌توان در سه گروه چنگیانی، گیاه‌شناسی و چنگیانی تاریخی، گیاه‌شناسی و چنگیانی قرار داد.^۳

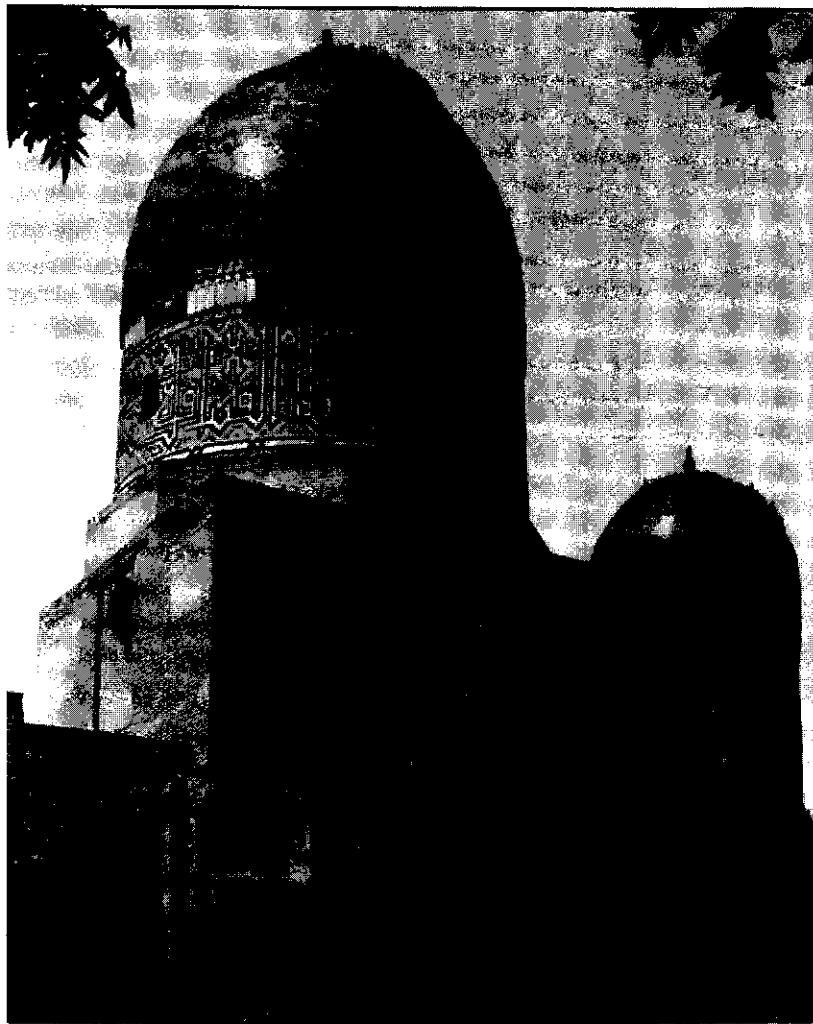
درباره کتاب^۴

همانگونه که اشاره شد مجموعه مطالعی که از اثر دو جلدی برشنایدر، گزیده و ترجمه شده و در کتاب حاضر به طبع رسیده، شامل آن دسته از مطالع است که در بربط با مأواه‌النهر و ایران عصر مغولان و پس از آنها تا قرن شانزدهم میلادی (دهم هجری) قرارداده زیرا کتاب اصلی گستره بسیار وسیع تری از آن سرزمین‌ها را شامل می‌شود که عبارت از تمام آسیای مرکزی و غربی تا اروپا از قرن ۱۳ تا ۱۷ م. است.

مطلوب کتاب حاضر در چهار بخش تنظیم شده است. در اینجا محتويات هر بخش جداگانه و به اختصار، ذیل عنوانین همان بخش معرفی می‌گردد:

بخش اول— ملاحظاتی درباره مسافران چینی که در سده‌های میانه به باختر آسیا رفته‌اند.

در بخش دوم اشاره‌های جغرافیایی و تاریخی درباره آسیای میانه و باختری در منابع قرون میانه برگرفته از نوشه‌های چینی و مغولی، و برابر نهاده با ملاحظات مؤلفان اروپایی آن دوره آورده شده است

سمرقند، شاه زند.
مقبره قاضی زاده
رومی، قرن ۱۵ میلادی

۵— سفر دور و دراز به — لوہی لیانگ در آسیای میانه
یه — لوہی لیانگ، نواده وزیر چنگیزخان و اوگتای قاآن، نیز مؤلف
سی یولو که در قسمت نخست این فصل به آن اشاره شد، بود. در این متن
کوتاه، شرح خاطرات و خطرات او در سفرهایش در آسیای مرکزی میان
سال‌های ۶۲۰-۱۲۶۰ م / ۶۵۸-۱۲۵۴ هـ. ق. آمده است.

پیوست ۱:

شرح سفر رفت و بازگشت هیتون، پادشاه ارمنستان صهیر
به مغولستان در سالهای ۱۲۵۳-۱۲۵۵ / ۶۵۲-۱۲۵۵ هـ. ق.

پیوست ۲:

شرح منابع چینی از قرون میانه درباره احجار کریمه باختر آسیا. در
چوکنگ لو که یادداشت‌هایی است درباره موضوع‌های متنوع مربوط به
دوره حکومت سلسله مغولی (چین) و نگاشته دانشمندی در سده چهارده
میلادی، مبحثی با عنوان «سنگهای قیمتی مسلمانان» آمده است که
ترجمه آن در این پیوست آورده شده است.

● شرح کوتاهی درباره رویدادهای بر جسته تاریخ اویغورها از منابع
چینی.

● شرحی درباره اشاره‌های منابع چینی درباره مسلمانان و گزارشی از
تاریخ آشنایی و روابط چینی‌ها با مسلمانان، به ویژه ایرانیان مسلمان
براساس منابع چینی.

● بررسی تطبیقی گزارش‌های منابع چینی و مورخان مسلمان از
لشکرکشی‌های جنگی مغولان. شامل بررسی لشکرکشی چنگیزیه آسیای
باختری در سال‌های ۱۲۱۹ تا ۱۲۲۵ م. / ۶۱۶-۶۲۲ هـ. ق. لشکرکشی
سرداران مغول، سوبتای و جبهه به باختر ایران و نواحی قفقاز ۱۲۲۰-
۱۲۲۴ م. / ۶۱۷-۶۲۱ هـ. ق. لشکرکشی مغولان به ممالک شمال
دریایی مازندران و غرب ولگا ۱۲۳۵-۱۲۴۲ م. / ۶۳۲-۶۴۹ هـ. ق.

● لازم به ذکر است که برترشنايدر در ادامه بررسی تطبیقی خود از منابع
چینی و اسلامی در این زمینه، لشکرکشی‌های مغولان به سرزمین بلغار،

بخش دوم: اشاره‌های جغرافیایی و تاریخی درباره آسیای میانه و
باختری در منابع قرون میانه برگرفته از نوشه‌های چینی و مغولی، و
برابر نهاده با ملاحظات مؤلفان اروپایی آن دوره.
این بخش با مطلبی تحت عنوان «ملاحظاتی درباره منابع و مأخذ»
آغاز می‌شود که مشتمل بر این مباحث است:

● درباره تالیف یوان شی (تاریخ‌نامه سلسله یوان، یا امپراتوری
مغولان در چین).

● معرفی چند اثر تاریخی چینی و مقایسه آن با نوشه‌های
تاریخ‌نگاران مسلمان.

● شناساندن اهم کتابهای فارسی در تاریخ مغولان و منابع عمده
اروپایی در این زمینه.

● مسافران اروپایی که در سده سیزدهم / هفتم به مaura، النهر
رفته‌اند.

● معرفی چند اثر جغرافیایی و نقشه جدید چینی.

در دنباله بخش دوم مطالب زیر آمده است:

● شرحی درباره خنای و قراختای (چین و ماچین) براساس
نوشه‌های روشنادیان و بناتکتی و مقایسه روایت این مؤلفان با منابع
چینی و اروپایی آن دوره.

برتستنایدر در بخش چهارم، اطلاعات و گزارش‌های تاریخی و جغرافیایی در منابع چینی درباره آسیای مرکزی و غربی در قرن‌های پانزدهم و شانزدهم (نهم و دهم هجری) که همزمان با دوران فرمانروایی تیمور و سپس شیبانیان در بخش عمده‌ای سرزمینهای بود را آورده است

منبع اصلی مورد استفاده برتستنایدر در این زمینه کتاب مینگ شی یا تاریخ سلسله مینگ است که در سال‌های ۱۶۴۴-۱۳۶۸ (حدود ۷۶۹ تا ۱۰۵۴ ق) بر چین حکومت داشت.

منبع چینی دیگر مورد استفاده برتستنایدر در این بخش، کتاب تامینگ ئی تونگ چی یا جغرافیای کبیر امپراتوری چین است. در پایان بخش چهارم اشاره‌ای به یک روزنامه سفر چینی به باخترا آسیا در دوره مینگ افکنده شده است. این گزارش سفر، مسیری زمینی از مرز شمال غربی چین به کناره دریای ریازمی نماید.

در پایان کتاب، فهرست سلسله‌های پادشاهی چین از آغاز تاسده بیستم درج شده است. پس از آن، فهرست منابع مورد استفاده مترجم و نمایه‌های مختلف اسامی، آنگاه فهرست مندرجات کتاب و انتهای نقشه‌ای از آسیای میانه در سده‌های میانه که نمودار مسیر مسافران چینی به باخترا آسیا است، آمده است.

پی‌نوشت‌ها:

1- Medieval Researches from Eastern Asiatic Surces

عنوان فرعی این کتاب چنین است:

Medieval Researches from Eastern Asiatic Surces Fragments
Towards the Knowledge of the Geography and history of Central
and Western Asia from the 13th to the 17th Century.

۲- لازم به ذکر است که متن اصلی انگلیسی کتاب در دو جلد، در سال ۱۳۷۷ در ایران به صورت افسوس منتشر شد. همچنین دو بخش از متن کتاب، پیش از این به فارسی ترجمه و با این مشخصات به جاپ رسیده است.

الف - «سفرنامه هایتوون اینی» که در بخش پیوست یکم ترجمه دکتر رجب زاده، در چاپ حاضر، آمده، در کتابی با عنوان «امپراتوری مغول در ایران» ترجمه آقای ابراهیم تمیوری در سال ۱۳۷۷ از سوی دانشگاه تهران منتشر شد.

ب- بخش «عربستان در منابع چینی» توسط آقای محسن چغفری مذهب ترجمه شده و در مجله «وقف، میراث جاویدان» شماره ۳۴-۳۳ (بهار و تابستان ۱۳۸۰) به جاپ رسیده است.

۳- برترنایدر، امیلی و ایران و معاوی‌النهر در نوشهای چینی و مغولی سده‌های میانه (جستارهای تاریخی و جغرافیایی)، ترجمه دکتر هاشم رجب‌زاده، تهران، موقوفات دکتر محمود افشار، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۱۸.

۴- همانجا.

۵- همان، صص ۱۹-۲۰.

۶- از کتاب حاضر معنی جامعی به قلم دکتر هاشم رجب‌زاده، قلاید در نخستین شماره فصل نامه «نامه انجمن» (بهار ۱۳۸۰) به جاپ رسیده است که با گزیده‌ای از متن اصلی همراه است و با نویданشار ترجمه اثر به پایان می‌رسد.

پی‌نوشت‌های مغولی - چینی از آسیای مرکزی و باخترا بازمانده از سده‌های میانه است

بخش سوم: شرح نقشه‌ای مغولی - چینی از آسیای مرکزی و باخترا بازمانده از سده‌های میانه در این بخش، شرحی از نقشه‌ای مغولی - چینی که در نیمة نخست سده چهاردهم میلادی (هشت‌هم هجری) (حدود سال ۱۳۳۰ م. / ۷۳۱ هـ. ق) از آسیای مرکزی و غربی ترسیم شده با برابر نهادهای اسلامی جغرافیایی آن نقشه با اسامی آنها در متون تاریخی و جغرافیایی اسلامی یا سفرنامه سیاحان اروپایی، شرح و تفسیر می‌شود. برترنایدر در ابتدای این بخش، تصویری از تقسیمات سیاسی و قلمروهای سیاسی - جغرافیایی و حکومتگران این قلمروها در زمان ترسیم شده که اعقاب سه می‌دهد. بر این اساس، نقشه یاد شده زمانی ترسیم شده که اعقاب سه پادشاهی مغولی در باخترا چین، در سرزمین‌های ترکستان، قرقائی و ایران فرمان می‌راندند و فرمانروایان این سرزمینهای به ترتیب، تیمور (خان)، اوژیک و ابوسعید (ایلخان ایران) بوده‌اند.

به گفته برترنایدر، «اعلام جغرافیایی» که در این نقشه چون با نام‌هایی که مورخان ایرانی آورده‌اند برابر نهاده شود، تا حدی که آوانگاری چینی می‌تواند برساند، دارای نزدیکترین همانندی به تلفظ واقعی این نام‌ها است» (ص ۳۲۵)

بخش اصلی مطالب این بخش به تشخیص نام‌های جغرافیایی نقشه چینی و تعیین معادلهای آنها در متون تاریخی و جغرافیایی ایرانی تشکیل می‌دهد.

بخش چهارم: مناسبات چین با ممالک آسیای میانه و باخترا در سده‌های پانزده و شانزده (نهم و دهم هجری) در این بخش، برترنایدر اطلاعات و گزارش‌های تاریخی و جغرافیایی در منابع چینی درباره آسیای مرکزی و غربی در قرن‌های پانزدهم و شانزدهم (نهم و دهم هجری) که همزمان با دوران فرمانروایی تیمور و سپس شیبانیان در بخش عمده این سرزمینهای بود را آورده است. وی ابتدا از شرایط تاریخی حاکم در قرون یاد شده در آسیای مرکزی و غربی صحبت می‌کند، سپس مهمترین منابع چینی که حاوی اطلاعاتی از این موضوع هستند را معرفی می‌کند و با منابع همزمان غربی و اسلامی مقایسه می‌کند. آنگاه مطالب منابع چینی را درباره مواضع جغرافیایی و شهرها و مناطق مختلف آسیای مرکزی و غربی توصیف می‌کند و همزمان، شرح و تفسیر می‌کند و با منابع اسلامی و ایرانی و غربی مورد بررسی تطبیقی قرار می‌دهد.